

УДК. 159.923.33

І. В. Білоконь (м. Київ)

АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЦІЛЕРАЦІОНАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті розглядаються механізми смислової регуляції цілераціональної діяльності. Доводиться, що соціальні смислові конструкти попереднього досвіду трансформуються в фіксовані психічні утворення особистості, які забезпечують цілераціональну діяльність суб'єкта. Ставляться питання становлення особистості, та вищих психічних функцій свідомості в процесі виховання і соціалізації особистості.

Ключові слова: соціальний смисл, трансляція соціальних смислів.

Постановка проблеми. Питання цілераціональності діяльності індивіда можна розглядати або виходячи з позицій самодетермінації суб'єкта діяльності, або враховуючи регулюючу роль соціальної практики. Актуальність проблеми зумовлено постулатом нероздільності та цілісності зовнішнього та внутрішнього, але методологія аналізу диктує відповідну логіку виокремлення зовнішніх факторів детермінації соціальної поведінки особистості. При соціально-психологічних дослідженнях така логіка є засадничою у визначенні її об'єкту та предмету дослідження.

Якщо положення про регуляцію психічної діяльності особистісними смислами не викликає заперечень вітчизняних психологів, то питання про механізми формування, або детермінації самої смислової сфери залишаються дискусійними в широкому діапазоні. Уявлення про суб'єктність, активність суб'єкта в процесі соціалізації - лише методологічний компроміс, спрямований зберегти перворідну єдність психічного, що однак не дозволяє розкрити механізм соціально-психологічного детермінізму. Такий компроміс заважає продовжити аналіз становлення особистості, наприклад, в той момент, коли в дослідженні ставиться питання вибору індивідом цінностей. За принципом єдності психічного все пояснюється суб'єктністю. Проблема однак не вирішується, і питання як індивід став «таким суб'єктом», що приймає саме ці, а не інші цінності зміщається в парадигму всемогутності суб'єкта. В даній статті увагу звернено на соціальні чинники детермінації діяльності.

В сучасній психологічній науці питання щодо факторів детермінації цілераціональності діяльності суб'єкта вирішується через аналіз ціннісних орієнтацій, цінностей, настановлень, мотивів, спрямованості особистості тощо. Звернення психологів до особистісних характеристик свідомості цим не обмежується, дослідження спрямовуються туди де значна доля регулюючих чинників діяльності «передається безпосередньо на виконавчі механізми діяльності, оминаючи свідомість, що відбувається мимовільно і, як правило, не усвідомлено» [13, с. 183]. З методологічного принципу про єдність психічного аналіз факторів детермінації діяльності потребує комплексного (системного) підходу, але для об'єднання усвідомлених та несвідомих механізмів існують певні обмеження, які накладає методологія їх розрізнення.

М. Вебер розділяв діяльність на цілераціональну, ціннісно-раціональну, традиційну і афективну. «Соціальна дія, подібно будь-якій іншій поведінці, може бути 1) цілераціональною, якщо в основі її покладено очікування певної поведінки предметів зовнішнього світу та інших людей, та використання цього очікування в якості «умов» або «засобів» для досягнення своєї раціонально поставленої і продуманої мети; 2) ціннісно-раціональною, заснованою

на вірі в безумовну - естетичну, релігійну або будь-яку іншу - самодостатню цінність певної поведінки як такої, незалежно від того, до чого вона призведе; 3) афективною, перш за все емоційною, тобто обумовленою афектами або емоційним станом індивіда; 4) традиційною, тобто заснованою на тривалій звичці» [7, с. 628]. Цілераціональна дія індивіда, за Вебером, - дія осмислена, спрямована на досягнення чітко усвідомлюваних цілей самим індивідом, який діє і використовує для їх реалізації засоби, визнані ним адекватними.

При аналізі усвідомлених чинників виникає необхідність «говорити про смислові структури, вбудовані в ті виконавчі механізми, які слугують провідниками і реалізаторами відповідних впливів» [13, с. 183]. Через ці смислові структури проходить розмежування свідомого та підсвідомого. Оскільки смисл - категорія свідомості, то, якщо це так, в соціально-психологічному дослідженні детермінації суб'єкта, підсвідоме слід відмежувати від неусвідомлених (екс-свідомих) чинників цілераціональної поведінки, які породжені та започатковані в попередніх смислових процесах. Оскільки психіка нероздільна, то смислові структури і екс-свідомі чинники отримують синтез в кінцевих поведінкових конструктах. Іншими словами, пласт попереднього досвіду зливається зі смисловими та афективними реакціями на ситуацію в актуальній діяльності. Таким чином, можна зробити припущення, що смислові процеси та підсвідомі конструкти попереднього досвіду трансформуються в фіксовані психічні утворення особистості - настановлення, мотивації та ціннісні орієнтації. Отже, смисл є соціально-психологічним чинником, складовою механізму формування поведінкових конструктів особистості як в поточній ситуації, так і в сфері попереднього досвіду. Це означає, що смислові процеси впливають на цілераціональну діяльність індивіда або безпосередньо, шляхом осмислення ситуації, рефлексії та прийняття рішення, або опосередковано - актуалізуючи фіксовані настановлення та ціннісні орієнтації.

З іншого боку, предметом дослідження цілераціональної діяльності постають соціально-психологічні механізми детермінації психологічних характеристик особистості - ціннісних орієнтацій, соціальних настановлень, мотивів тощо. Питання полягає в тому, що їх породжує. Досить стала точка зору в психології особистості свідчить, що смисл виникає зі ставлення суб'єкта до ситуації. Установка активізується реакцією на ситуацію, разом з тим вважається, що «установка передбачає суб'єктивний фактор» [15]. Така точка зору ґрунтується на аксіомі, що змістовно установка наповнюється в акті об'єктивації, і саме об'єктивація забезпечує цілераціональну діяльність. Д. Узнадзе пояснює це так: «здатність об'єктивації - це специфічно людська здатність, на базі якої виникають далі ідентифікація, поняття (або мова) і звичайні форми мислення, а потім, по завершенні розумових процесів, і акти волі, які знову включають суб'єкта в доцільному напрямку» [17, с. 210]. Здається, в концепції Узнадзе процес мислення, який викликає об'єктивація, аналогічний до смислотворчої функції. Однак, «ідея про тотожність відрізка дійсності, що об'єктивується з самим собою» [17, с. 209] не розкриває смислову сторону цілераціональної діяльності оскільки не враховує соціокультурного контексту ситуації, її смислового фактору. В такому розумінні психічного, установка не містить соціально привнесеного компоненту, а значить не є передумовою цілераціональної діяльності.

Вирішенню даної проблеми мала б слугувати концепція соціального настановлення. У зв'язку з цим було багато спроб розкрити соціально-психологічну сторону установки. Як пише В. Норікадзе - «В установці ім-

ліцитно дано той зміст, який потім має здійснитися в акті діяльності» [15]. Слушно було б припустити, що імпліцитний зміст установки утворився за зразками соціальної діяльності та з соціальних факторів детермінації діяльності. Однак, розглядаючи соціальну природу установки в рамках теорії Д. Узнадзе, В. Норікадзе залишається в парадигмі формування властивостей особистості виключно самим суб'єктом. Імпліцитний зміст соціального настановлення апріорі визнається наслідком об'єктивації, а не інтеріоризації. Виходить так, що імпліцитний зміст настановлення придумується індивідом як йому заманеться. Разом з тим не враховується смисловий зміст предмету об'єктивації, адже ситуація містить не стільки зустріч природних факторів та біотичних потреб індивіда, скільки соціально-психологічні умови та унікальну, соціалізовану особистість.

Загалом, в парадигмі об'єктивації визнається, що установка формується за участі «об'єктивного фактору», але методологічним принципом залишається твердження, що установки формуються на підставі потреб. Оскільки потреби індивіда залежать від «виховного середовища дитини, а також від того культурного оточення, в якому живе і творить людина» [15], то питання - звідки виникають та як «працюють» властивості смислової структури особистості? - механізмом об'єктивації не пояснюється. Про це пише і О. М. Леонтьєв - «Адже уявлення про індивіда, про дитину, що знаходиться один на один з предметним світом, це абсолютно штучна абстракція» [10, с. 79].

Тому питання про соціально-психологічну детермінацію в тому, - як виникають ті психологічні властивості індивіда, які забезпечують цілераціональну діяльність? Або властивості індивіда детерміновано соціально-психологічними умовами, або становлення особистості забезпечує суб'єктність в процесі об'єктивації. Іншими словами, або ці властивості виникають в наслідок трансляції соціальних смислів в процесі виховання, осмислення, розуміння та інтеріоризації соціально-психологічних умов, або навпаки - психічні властивості суб'єкта мають смислотворчу функцію і виникають вони з активності суб'єкта - ідентифікації, суб'єктивації тощо. Варто зазначити, що питання в площині «чорне - біле» ставиться не як істинна модель психічного, а як абстракція предмету соціально-психологічного дослідження.

Поворотним пунктом в розумінні детермінації цілераціональної діяльності постає концепція О. Асмолова про «необхідність виділення рівня смислової установки, що розуміється як форма вираження особистішого смислу в регуляції діяльності людини» [3, с. 82]. За Асмоловим, смислове настановлення виражає «упереджене ставлення людини до того, що вона робить» і «безпосередньо проявляється в різних діях людини, висловлюючи в них тенденцію до збереження загальної спрямованості діяльності в цілому» [3, с. 8384]. Тут важливим, для розуміння ролі смислу в діяльності індивіда, є розкриття Асмоловим смислового конструкту, який знаходиться над іншими установками - «дані свідчать про наявність впливу смислової установки на настановлення більш низьких ієрархічних рівнів, зокрема на операційні моторні установки. Виходячи з цих даних, можна також припустити, що смислова установка має фільтруючу функцією по відношенню до установок нижчих рівнів: смислова установка блокує прояви операційних установок, які не відповідають їй і витягує з минулого досвіду релевантні установки та стереотипи поведінки» [3, с. 86].

Отже, провідним рівнем регуляції діяльності є «рівень смислових настановлень» [3, с. 77], які домінують над іншими регулятивними властивос

тями особистості. Д. Леонтьєв вважає, що А. Маслоу мав на увазі саме смисловий рівень, коли писав: «Часто людська поведінка є захистом проти мотивів, емоцій та імпульсів. Іншими словами, вона виступає формою їх придушення і приховування настільки ж часто, як і формою їх вираження» [13, с. 186]. Якщо роль смислових настановлень в регуляції спрямованої поведінки можна вважати з'ясованою, то питання виникнення самих смислових настановлень залишається відкритим.

Насамперед постає питання про співвідношення смислових настановлень та особистісних смислів. Оскільки «смилова установка виступає як особистісний смисл» [2], то особистіший смисл може бути реалізовано в формі настановлення. Смисловий рівень регуляції поведінки представлений не тільки смисловими настановленнями. В роботі «Мислення і мова» Л.С. Виготський пише, що існує широка динамічна смислова система, що представляє собою єдність афективних та інтелектуальних процесів, «дозволяє розкрити прямий рух від потреби і спонукань людини до відомого напрямку його мислення, і зворотний рух, - від динаміки думки до динаміки поведінки і конкретної діяльності особистості» [8, с. 20]. Стрижнем особистості постає система особистісних смислів, яка формується в результаті засвоєння «життєвого значення знань, предметних і соціальних норм для самого діючого заради досягнення тих чи інших мотивів людини, а не тільки з боку об'єктивного значення цих знань» [1]. Тобто, особистісний смисл та його вираження в формі смислового настановлення - це «значення знань, предметних та соціальних норм» які функціонують не тільки для індивіда, а й для соціуму. Знаючи і розуміючи смисл соціальних значень, людина враховує їх у власній діяльності також і в контексті їх смислу для інших. Це свідчення про соціальну детермінацію діяльності особистості, хоча формула «значення значень» для суб'єкта нівелює об'єктивність смислу «значення знань».

Розглядаючи систему особистісних смислів О. Леонтьєв не ставить її над фіксованими настановленнями, мотиваціями і ціннісними орієнтаціями індивіда. Навпаки, «мотиви, спонукаючи діяльність, разом з тим надають їй особистісний смисл» [9, с. 212]. Тобто, думку О. Леонтьєва, що «найсильнішим регулятором є те, що я позначив терміном «особистісний смисл»» [10, с. 239] можна розуміти і так як Асмолов - в якості регулятора постає смислове настановлення, своєрідна надбудова, і як Д. Леонтьєв - смислові настановлення є складовою фіксованих настановлень та ціннісних орієнтацій. Він пише, що: «Смилова установка - це складова виконавчих механізмів діяльності, що відображає в собі життєвий смисл об'єктів і явищ дійсності, на які ця діяльність спрямована» [13, с. 185]. Смислові структури особистості регулюють процеси життєдіяльності суб'єкта і включають особистісний смисл, смислову установку, мотив, смислову диспозицію, смисловий конструкт, особистісні цінності.

О. О. Насіновська виділяє кілька видів смислових утворень: мотиви, смислові установки і особистісно-значимі емоційні переживання. Якщо смислоутворюючі мотиви являють собою відносно стабільні смислові утворення, що характеризують структуру особистості, то смислові установки і переживання є динамічними, ситуаційними смисловими утвореннями, що складаються в конкретних умовах діяльності. Смислова установка актуалізується мотивом діяльності і являє собою форму вираження особистісного смислу у вигляді готовності до здійснення певної діяльності в цілому. Згідно Насіновської, смислове утворення - «це психічне утворення, що характеризує власне

особистісний розвиток людини і визначає особистісно-смыслову сферу мотивації. Смыслові утворення формуються в індивідуальному житті суб'єкта, несуть в собі суб'єктивне ставлення індивіда до різноманітних об'єктів, є одночасно і емоційно-оціночними, і дієвими утвореннями» [14, с. 3-4].

Разом з тим, можна розуміти смысл і як похідну мотивів. Вслід за О. Леонтьєвим, але дещо по іншому, Б. С. Братусь бачить витоки особистісного смыслу в співвідношенні мотивів - «Смыслові утворення це цілісна динамічна система, що відображає взаємини всередині пучка мотивів, що реалізують те чи інше смыслові ставлення до світу» [5]. Він пише, що «цілісні системи смыслових утворень задають не самі по собі конкретні мотиви, а площина відносин між ними» [4, с. 96]. У структурі свідомості він виділяє особливий вищий рівень - ядро особистості, що відповідає за виробництво смыслових орієнтацій, визначення загального змісту і призначення свого життя, відносини до інших людей і себе.

Як бачимо, проблема місця смыслового конструкту, як би його не назвати, в регуляції діяльності особистості вирішується досить суперечливо. З однієї сторони, смыслові настановлення домінують над іншими регулятивними властивостями індивіда, а з іншої - особистісний смысл входить в інші регулятивні конструкти особистості, які виконують функції смыслового настановлення. Якщо у випадках з елементарними операційними настановленнями смыслові конструкти займають вищий рівень, то для соціальних настановлень та ціннісних орієнтацій така ієрархія не є слушною. Тут, ймовірно, смысли самі продукують вказані соціальні властивості особистості. Тобто, смыслові процеси стоять у витоках формування соціальних настановлень та ціннісних орієнтацій. Мова йде про ті властивості індивіда, які виникли за участі свідомості в процесі виховання та соціалізації індивіда.

Соціально-психологічні утворення, як смыслові породження, мало досліджуються в соціальній психології. Так, не вводячи аналіз смыслових процесів в побудову диспозиційної ієрархії настановлень особистості, В. Ядов використовує смыслотворчу логіку коли спирається на думку Узнадзе - «Згідно Д.Н. Узнадзе, - пише Ядов, - свідомість бере участь у виробленні установки, коли звична дія нашоується на перешкоду і людина об'єктивує власну поведінку, осмислює її, коли акт поведінки стає предметом осмислення» [21, с. 22]. Отже, об'єктивація супроводжується осмисленням, що забезпечує психічну перебудову діяльності. За цією логікою формуються головні диспозиції - соціально-психологічні властивості особистості - соціальні настановлення, мотиви і ціннісні орієнтації. Регуляція соціальної діяльності, в концепції Ядова, забезпечується диспозицією відповідного рівня, а це може бути атитюд чи ціннісна орієнтація [20]. З концепції Асмолова виходить по іншому - діяльність регулюється смысловим конструктом з компіляції психічних властивостей - диспозицій особистості. «Провідним рівнем установчої регуляції діяльності є смыслова установка. Вона актуалізується мотивом і виступає у формі викликаного мотивом ставлення суб'єкта до цілей дії. У плані свідомості зміст цього ставлення, як показує А.Н. Леонтьєв, представлено особистішим смыслом. Смыслова установка і є не що інше, як форма вираження особистішого смыслу у вигляді готовності до здійснення певної діяльності» [3, с. 77].

Повертаючись до проблеми смылової регуляції цілєраціональної діяльності, можна зробити **висновок**, що в площині соціально-психологічного дослідження, діяльність особистості детермінована соціальними смыслами, які представлено мотиваційно-ціннісним середовищем - виробленими пред-

метаами, об'єктами, цінностями, зразками. Якщо розширити тлумачення функцій мотиву, то смислоутворююча функція мотиву можлива завдяки трансляції соціальних смислів.

На те, що предмети наділені смислом у вигляді мотивів вказує Д.Леонтьєв - «... мотивом діяльності стає предмет, смисл якого передбачає необхідність для суб'єкта здійснити за допомогою діяльності ті чи інші зміни в своєму життєвому світі. Критерієм необхідності виступає необхідність реалізації потреб суб'єкта, в самому широкому їх розумінні» [13, с. 195]. Однак, механізм переходу смислів в мотиви у Д. Леонтьєва не розкрито, адже смисл предмету надають потреби, які виступають «критерієм необхідності», а критерії самі походять від смислів.

Слушною є зовсім не розвинена думка Д. Леонтьєва про те, що смисл предмету полягає в його скритій можливості здійснити «зміни в своєму життєвому світі». Ця потенційна можливість предмету долати різницю між наявним і бажаним станом в різний спосіб фіксується в соціальному просторі як соціальний смисл. Речі чи знаряддя лише окремі приклади такої фіксації.

Можна зазначити, що соціальні смисли впливають на діяльність не як примус, а як чинники само-мотивації, навіяні ціннісно-смиисловою сферою середовища. Така мотивація створює соціогенну потребу індивіда, що іде не від біотичної нужди, а від виховання в процесі трансляції соціальних смислів. Оскільки саме по собі виховання не здатне забезпечити трансляцію соціальних смислів бо до виховання додається навчання, що в цілому визначається як соціалізація, то завдання виховання - в підготовці індивіда до сприйняття, осмислення і розуміння ціннісно-смиислової сфери соціокультурного середовища. Соціалізована людина набуває лише здатності сприймати трансляцію соціальних смислів у формі мотивів і перетворювати мотиви в особистіші смисли.

Оскільки соціальні смисли опосередковано представлені в мотивах, проблема їх аналізу ускладнюється. Крім того, смислова детермінація цілєраціональної діяльності скритно-опосередкована механізмами трансляції соціальних смислів. Цей зв'язок важко піддається науковому аналізу тому, що ціннісно-мотиваційна природа суспільно вироблених речей освоюється в діяльності, яка можлива в умовах мотивації індивіда, а мотивація, як було показано вище, є образом цінності в свідомості індивіда. Іншими словами, потреба-мотив формується в діяльності, а діяльність задається мотивом. Розірвання «замкнутого кола» можливе саме в прийомах навчання, коли мотиваційно-смиissoва природа речей об'єктивується в ігрових ситуаціях, наочних прикладах тощо. Однак і такі прийоми не гарантують розвиток смислової сфери індивіда, адже «доросла» діяльність характеризується більш віддаленими мотивами та більш глибокими смислами ніж дитяча гра. Починаючи з ігрової діяльності розвиток свідомості відбувається по спіралі і, наприклад, зміна провідної діяльності з гри на працю повинна враховувати закони діалектики, що без знання механізмів трансляції соціальних смислів зробити складно.

Отже, дослідження механізмів смислової детермінації цілєраціональної діяльності і механізмів трансляції соціальних смислів додадуть нові дані, корисні для розвитку сфери виховання і соціалізації особистості, розуміння становлення особистості, та вищих психічних функцій свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / А. Г. Асмолов [и др.] // Вопросы психологии. - 1979. - № 4. - С. 35.
2. Асмолов А. Г. О соотношении понятия установки в общей и социальной психологии / А.Г. Асмолов, М.А. Ковальчук, Г. М. Андреева, Н. Н. Богомол //

- Теоретические и методологические проблемы социальной психологии.* - М., 1977.- С. 143.
4. Асмолов А. Г. *По ту сторону сознания; методологические проблемы неклассической психологии* / А.Г. Асмолов. - М. : Смысл, 2002. - 480 с.
 5. Братусь Б. С. *Аномалии личности* / Б. С. Братусь. - М., 1988. - 301 с.
 6. Братусь Б. С. *К изучению смысловой сферы личности* / Б. С. Братусь // *Вестник Московского ун-та.* - Сер. 14. Психология. - 1981. - № 2.- С. 46-56.
 7. Божович Л. И. *Проблемы формирования личности* / Д. И. Фельдштейн. - М.; Воронеж, 1997. - 352 с.
 8. Вебер М. *Основные социологические понятия. Избранные произведения* / Ю. Давыдова ; пер. с нем. - М. : Прогресс, 1990. - 808 с.
 9. *Выготский Л. С. Мышление и речь* / Л. С. Выготский. - М., 1999. - 352 с.
 10. Леонтьев А. Н. *Биологическое и социальное в психике человека* / А. Н. Леонтьев // *Проблемы развития психики.* - М., 1981. - С. 193-218.
 11. Леонтьев А. Н. *Избранные психологические произведения. В 2 т.* / А. Н. Леонтьев. - М. : Педагогика, 1983. - Т. 1. - 391 с.
 12. Леонтьев А. Н. *Потребности, мотивы и эмоции* / А. Н. Леонтьев. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. - 40 с.
 13. Леонтьев А. Н. *Философия психологии: Из научного наследия* / А.А. Леонтьев, Д. А. Леонтьев. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. - 228 с.
 14. Леонтьев Д. А. *Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности* / Д. А. Леонтьев. - М. : Смысл, 2003. - 487 с.
 15. Насиновская Е. Е. *Методы изучения мотивации личности* / Е. Е. Насиновская. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. - 80 с.
 16. Норикадзе В. Г. *Свойства личности и фиксированная установка* / В.Г. Норикадзе // *Вопросы психологии.* - 1983. - №5. - С. 130-136.
 16. Рубинштейн С. Л. *Человек и мир* / С. Л. Рубинштейн. - М., 1997. - 191 с.
 17. Узнадзе Д. Н. *Психология установки* / Д. Н. Узнадзе. - СПб., 2001. - 416 с.

Белокопъ И. В. АНАЛИЗ ФАКТОРОВ ДЕТЕРМИНАЦИИ ЦЕЛЕРАЦИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются механизмы смысловой регуляции целерационального деятельности. Доказывается, что социальные смысловые конструкторы предыдущего опыта трансформируются в фиксированные психические образования личности, которые обеспечивают целерациональную деятельность субъекта. Ставятся вопросы становления личности, и высших психических функций сознания в процессе воспитания и социализации личности.

Ключевые слова: социальный смысл, трансляция социальных смыслов.

Bilokon I. V. ANALYSIS OF DETERMINANT FACTORS OF OBJECTIVELY RATIONAL ACTIVITY

The principles of the sense regulation of the objectively rational activity are determined in the article. It is argued that the social sense constructions of the previous experience are transformed into the fixed mental formations of the personality, which provide the objectively rational activity of the subject. The problems of the personality becoming and higher mental functions of the consciousness development in the process of education and socialization are examined.

Keywords: the social sense, the translation of the social sense.